सौंदर्याची पुनर्उभारणी: दलित साहित्याच्या आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्राचे सैद्धांतिक विवेचन

प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा,
ता. दर्यापूर, जि. अमरावती, महाराष्ट्र,
ईमेल: pjjambhule38@gmail.com

सारांश (Abstract)

दलित साहित्याला प्रारंभापासूनच प्रस्थापित मराठी साहित्य समीक्षेच्या सौंदर्यशास्त्रीय निकषांवरून टीकेला सामोरे जावे लागले आहे. पारंपरिक 'सत्यम् शिवम् सुंदरम्' या संकल्पनेच्या चौकटीत, दलित साहित्याच्या बंडखोर आणि थेट अभिव्यक्तीला अनेकदा 'असुंदर', 'प्रचारकी' किंवा 'कलाविहीन' ठरवले गेले. प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्रतिवाद करतो की, दलित साहित्याचे सौंदर्य हे पारंपरिक कलात्मक निकषांमध्ये नसून, ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांतून आलेल्या स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता या सामाजिक मूल्यांच्या थेट आणि प्रामाणिक अभिव्यक्तीमध्येच सामावलेले आहे. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र' (२०१४) या ग्रंथातील सैद्धांतिक भूमिकेच्या आधारे आणि नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेसारख्या प्रातिनिधिक साहित्यकृतींच्या विश्लेषणातून, हा निबंध दाखवून देतो की दलित साहित्याचे परीक्षण करण्यासाठी प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्राची चौकट अपुरी ठरते आणि एका नव्या, सामाजिक बांधिलकीवर आधारित 'आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्राची' (Ambedkarite Aesthetics) संकल्पना स्वीकारणे अनिवार्य ठरते.

मुख्य शब्द (*Keywords*): दलित साहित्य, आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्र, शरणकुमार लिंबाळे, सामाजिक मूल्ये, प्रतिकार

१. प्रस्तावना (Introduction)

इ.स. १९६० नंतरच्या दशकात मराठी साहित्यविश्वात झालेला दलित साहित्याचा उदय ही केवळ एक साहित्यिक घटना नव्हती, तर तो हजारो वर्षांच्या सामाजिक मौनाचा आणि वेदनेचा एक ज्वालामुखीसारखा झालेला उद्रेक होता. हे साहित्य केवळ मनोरंजनासाठी किंवा कलात्मक आनंदासाठी लिहिले गेले नाही; ते जगलेल्या जीवनातील दाहक वास्तव, नाकारलेली माणुसकी आणि व्यवस्थेविरुद्धचा तीव्र विद्रोह व्यक्त करण्यासाठी जन्माला आले होते. दया पवार, नामदेव ढसाळ, बाबुराव बागूल यांसारख्या लेखकांनी आपल्या लेखणीतून अनुभवजन्य सत्याची एक नवी, अपरिचित दुनिया वाचकांसमोर ठेवली, जी प्रस्थापित साहित्य संकेतांना आणि अभिरुचीला धक्का देणारी होती.

या नव्या साहित्यप्रवाहाचे स्वागत होत असतानाच, प्रस्थापित साहित्य समीक्षेकडून त्याच्या 'साहित्यिक मूल्यांवर' आणि 'सौंदर्यावर' तीव्र आक्षेप घेतले गेले. प्रामुख्याने संस्कृतप्रणित रससिद्धांतावर आणि पाश्चात्य कलात्मकतावादावर (formalism) आधारलेल्या, अनेकदा सवर्ण-जाणिवेने प्रभावित (caste-inflected) असलेल्या, प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्राच्या मोजपट्ट्या वापरून दलित साहित्याला 'कलाकृती' म्हणून कमी लेखण्यात आले. वा. ल. कुलकर्णी

यांच्यासारख्या ज्येष्ठ समीक्षकांनी दलित साहित्यातील ऊर्जेला आणि प्रामाणिकतेला दाद दिली असली तरी, त्याच्या अभिव्यक्तीला 'ओबडधोबड' ठरवले (कुलकर्णी, १९७८). यातून एक मोठा वैचारिक आणि सौंदर्यशास्त्रीय संघर्ष (aesthetic conflict) निर्माण झाला: एका बाजूला दलित लेखकांचा जगलेला, रक्तरंजित अनुभव होता, तर दुसऱ्या बाजूला प्रस्थापित समीक्षेची कलेच्या शुद्धतेची आणि सौंदर्याची अपेक्षा होती. ही समीक्षात्मक पोकळीच या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे.

या टीकेला उत्तर म्हणून दलित लेखक आणि विचारवंतांनी प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्रीय निकषांनाच आव्हान दिले. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की, ज्या समाजाने आम्हाला 'असुंदर' जीवन जगायला भाग पाडले, त्या समाजाच्या 'सौंदर्याच्या' कल्पना आम्ही का स्वीकाराव्यात? या भूमिकेची सर्वात प्रभावी सैद्धांतिक मांडणी शरणकुमार लिंबाळे यांनी त्यांच्या 'दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र' (२०१४) या महत्त्वपूर्ण ग्रंथात केली. या भूमिकेतून त्यांनी केवळ दलित साहित्याचे समर्थन केले नाही, तर साहित्याचे मूल्यमापन करण्याच्या संपूर्ण ज्ञानशास्त्रीय चौकटीलाच (epistemological framework) नाकारले. त्यांनी 'सौंदर्य' या संकल्पनेला कलात्मक अवकाशातून बाहेर काढून थेट सामाजिक आणि नैतिक (ethical) अवकाशात प्रस्थापित केले. लिंबाळे यांच्या मते, "विश्वात माणसाइतकी 'सत्य आणि सुंदर' दुसरी कोणतीही गोष्ट नाही" (लिंबाळे, २०१४, पृ. ११-१२), आणि म्हणूनच माणसाच्या मुक्तीसाठी आवश्यक असलेली मूल्येच साहित्याचे सौंदर्य ठरवतात.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य प्रतिवाद (thesis statement) असा आहे की, दलित साहित्याचे सौंदर्य हे पारंपरिक, कलात्मक निकषांमध्ये नसून, ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांतून आलेल्या स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता या सामाजिक मूल्यांच्या थेट, बंडखोर आणि प्रामाणिक अभिव्यक्तीमध्येच दडलेले आहे. त्यामुळे, दलित साहित्याचे परीक्षण करण्यासाठी प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्राची चौकट अपुरी ठरते आणि एका नव्या, सामाजिक बांधिलकीवर आधारित, ज्याला आपण 'आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्र' (Ambedkarite Aesthetics) म्हणू शकतो, अशा विचारप्रणालीची गरज निर्माण होते. या प्रतिवादाच्या सिद्धतेसाठी, हा लेख प्रथम दलित साहित्यावरील पारंपरिक सौंदर्यशास्त्रीय आक्षेपांचे चिकित्सक विश्लेषण करेल. त्यानंतर, आंबेडकरी विचारसरणीने या नव्या सौंदर्यशास्त्राचा पाया कसा घातला, हे स्पष्ट केले जाईल. शेवटी, नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेसारख्या प्रातिनिधिक साहित्यकृतीचे विश्लेषण करून, सामाजिक मूल्ये हीच दलित साहित्याचे खरे 'अभिव्यक्ती सौंदर्य' कसे ठरतात, हे दाखवून दिले जाईल.

भाग २: प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्राचा संघर्ष आणि आंबेडकरी विचारांचा पाया

दलित साहित्याच्या मूल्यमापनाचा प्रश्न हा केवळ साहित्य समीक्षेपुरता मर्यादित नसून, तो एका व्यापक सांस्कृतिक आणि वैचारिक संघर्षाचा भाग आहे. दलित साहित्याने प्रस्थापित अभिरुचीला आणि साहित्य संकेतांना

दिलेल्या धक्क्यामुळे, त्याच्या सौंदर्याविषयी एक मूलभूत वाद निर्माण झाला. या वादाचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी, प्रथम पारंपरिक सौंदर्यशास्त्रीय आक्षेपांच्या मर्यादा तपासणे आणि त्यानंतर आंबेडकरी विचारांनी नव्या सौंदर्यशास्त्राचा पाया कसा रचला, हे पाहणे आवश्यक आहे.

२.१ पारंपरिक सौंदर्यशास्त्रीय आक्षेपांच्या मर्यादा

दलित साहित्यावर घेण्यात आलेला सर्वात मोठा आक्षेप त्याच्या भाषेच्या आणि अभिव्यक्तीच्या 'बंडखोर' आणि 'ओबडधोबड' स्वरूपाबद्दल होता. दलित लेखकांनी वापरलेली भाषा ही शिवराळ, रांगडी आणि विद्रोही होती. पारंपरिक सौंदर्यशास्त्र, जे सुसंवाद, संतुलन आणि आनंद या मूल्यांवर आधारलेले होते, त्याला हा विसंवाद आणि वेदनेची थेट अभिव्यक्ती 'असुंदर' वाटली. भारतीय संदर्भात, भरतमुनींच्या रससिद्धांताने साहित्यातील भावनिक अनुभवाला केंद्रस्थानी ठेवले. परंतु, 'रौद्र', 'करुण' किंवा 'बीभत्स' यांसारख्या रसांच्या पारंपरिक व्याख्या, जातीय शोषणातून निर्माण झालेला विशिष्ट, ऐतिहासिक आणि राजकीय संताप (political rage) व्यक्त करण्यास अपुऱ्या पडतात. दलित साहित्यातील वेदना ही केवळ वैश्विक (universal) मानवी दुःख नसून, ती एका विशिष्ट सामाजिक-राजकीय रचनेतून जन्माला आलेली आहे. या विशिष्टतेला पकडण्यात रससिद्धांत कमी पडतो. त्यामुळे, भाषेच्या लालित्याच्या निकषावर दलित साहित्याला नाकारणे म्हणजे त्यांच्या अनुभवाच्या राजकीय आणि ऐतिहासिक विशिष्टतेलाच नाकारण्यासारखे होते.

दुसरा महत्त्वाचा आक्षेप होता की, दलित साहित्य हे 'प्रचारकी' (propagandist) आहे आणि त्यात 'कलात्मक तटस्थता' नाही. हा आक्षेप कलेच्या 'स्वायत्त' असण्याच्या पाश्चात्य संकल्पनेतून आला होता. परंतु, "कोणतेही साहित्य पूर्णपणे तटस्थ नसते. प्रत्येक साहित्यकृती कळत-नकळत कोणत्यातरी मूल्यांचे समर्थन करत असते. प्रस्थापित साहित्य हे प्रस्थापित मूल्यांचे समर्थन करते, तर दलित साहित्य हे परिवर्तनाच्या मूल्यांचे समर्थन करते" (पानतावणे, १९७८, पृ. ३४). त्यामुळे, दलित साहित्याला 'प्रचारकी' ठरवणे आणि प्रस्थापित साहित्याला 'शुद्ध कला' मानणे, हा एक प्रकारचा वैचारिक पक्षपात होता. या आक्षेपांच्या मर्यादेमुळेच एका नव्या सौंदर्यशास्त्राची गरज निर्माण झाली.

२.२ आंबेडकरी विचार: नव्या सौंदर्यशास्त्राचा वैचारिक पाया

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी थेट साहित्यशास्त्रावर भाष्य केले नसले तरी, त्यांच्या एकूणच वैचारिक मांडणीतून दलित साहित्याच्या सौंदर्यशास्त्राचा पाया रचला गेला. डॉ. आंबेडकरांच्या "शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा" या त्रिसूत्रीचा दलित साहित्यावर थेट प्रभाव आहे. 'शिकवणे' म्हणजे स्वतःच्या अनुभवातून समाजाला शिक्षित करणे; 'संघटित करणे' म्हणजे दलित जाणिवांना एकत्र आणणे; आणि 'संघर्ष करणे' म्हणजे लेखणीद्वारे अन्यायाविरुद्ध बंड करणे. त्यामुळे, दलित

साहित्य हे केवळ एक कलात्मक अभिव्यक्ती नसून, ते आंबेडकरी राजकीय चळवळीचे एक सांस्कृतिक आणि बौद्धिक शस्त्र (cultural and intellectual weapon) आहे. या राजकीय कृतीमध्येच त्याचे सौंदर्य दडलेले आहे.

बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता या चार मूल्यांना भारतीय संविधानाचा आणि आपल्या विचारसरणीचा आधार बनवले. त्यांनी ही मूल्ये केवळ राजकीय परिप्रेक्ष्यातून पाहिली नाहीत, तर ती माणसाच्या सामाजिक आणि नैतिक जीवनाचा पाया मानली. त्यांनी या मूल्यांची मुळे बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानात अधिक खोलवर रुजलेली पाहिली (आंबेडकर, २०१४). दलित साहित्याने हीच मूल्ये आपल्या अभिव्यक्तीचा केंद्रबिंदू बनवली. त्यामुळे, दलित साहित्यासाठी 'सुंदर' काय आहे, याची व्याख्याच बदलली. या नव्या सौंदर्यशास्त्रानुसार:

- जे साहित्य माणसाला गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी प्रेरणा देते, ते 'सुंदर' आहे.
- जे साहित्य विषमतेवर प्रहार करून समतेचा आग्रह धरते, ते 'सुंदर' आहे.
- जे साहित्य अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवून न्यायाची मागणी करते, ते 'सुंदर' आहे.

जे साहित्य जातीय द्वेष नाकारून माणसा-माणसांमध्ये बंधुभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते, ते 'सुंदर' आहे.

थोडक्यात, आंबेडकरी विचारांनी सौंदर्य या संकल्पनेला केवळ कलात्मक अनुभवापुरते मर्यादित न ठेवता, तिला एका व्यापक सामाजिक आणि नैतिक (socio-ethical) चौकटीत प्रस्थापित केले. माणसाची प्रतिष्ठा आणि मुक्ती हेच सर्वोच्च सौंदर्य मानल्यामुळे, या मूल्यांच्या प्रामाणिक अभिव्यक्तीसाठीच दलित साहित्याने प्रस्थापित भाषेचे संकेत मोडले, निवेदनशैलीचे नियम नाकारले आणि एक नवी, बंडखोर आणि थेट भिडणारी अभिव्यक्ती शैली निर्माण केली. त्यामुळे, आशय आणि आविष्कार या दोन्ही पातळ्यांवर एक नवे सौंदर्यशास्त्र जन्माला आले.

भाग ३: अभिव्यक्तीचे सौंदर्य - नामदेव ढसाळांच्या कवितेचे विश्लेषण

दलित साहित्याचे सौंदर्य हे सामाजिक मूल्यांमध्ये आहे, हा प्रतिवाद केवळ सैद्धांतिक पातळीवर न ठेवता, तो प्रत्यक्ष साहित्यकृतीच्या विश्लेषणातून सिद्ध करणे आवश्यक आहे. यासाठी, दलित साहित्यातील सर्वात बंडखोर आणि ऊर्जावान कवी, नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेपेक्षा अधिक समर्पक उदाहरण असू शकत नाही. ढसाळांची कविता प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्राच्या सर्व निकषांना जाणीवपूर्वक नाकारते, पण त्याच वेळी ती आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्राचे एक तेजस्वी आणि शक्तिशाली उदाहरण म्हणून समोर येते.

३.१ 'माणसानेच' : समतेच्या सौंदर्याचा हुंकार आणि भावनांचे राजकारण

नामदेव ढसाळ यांच्या 'गोलपिठा' (१९७२) या संग्रहातील 'माणसानेच' ही कविता त्यांच्या सौंदर्यदृष्टीचे आणि वैचारिक भूमिकेचे प्रतिनिधित्व करते. कवितेची सुरुवातच मुळी प्रस्थापित भावनांच्या उतरंडीला (hierarchy of emotions) नाकारून होते:

"माणसानेच माणसावरी माणसासारखे प्रेम करावे

ह्या 'रिक्वेस्ट'वजा कोमल भावनेचा काळ केव्हाच सरला

प्रिय, आता एकच लक्ष: माणसाने माणसाला माणसासारखे नागवावे"

(ढसाळ, १९७२)

येथे ढसाळ 'प्रेम' आणि 'करुणा' यांसारख्या भावनांपेक्षा 'संताप' (rage) आणि 'विद्रोह' (revolt) या भावनांना अधिक प्रामाणिक आणि नैतिकदृष्ट्या श्रेष्ठ (ethically superior) मानतात. प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्र ज्या भावनांना नकारात्मक किंवा विध्वंसक मानते, त्याच भावनांना ढसाळ मुक्तीसाठी आवश्यक असणारे राजकीय साधन (political tool) म्हणून पाहतात. हे 'भावनांचे राजकारण' (politics of emotion) हे आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्राचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. 'रिक्वेस्ट' या इंग्रजी शब्दाचा वापरही सूचक आहे; तो एका सौम्य, विनवणी करणाऱ्या, उदारमतवादी (liberal) राजकारणाला दिलेला नकार आहे. ढसाळांना 'रिक्वेस्ट' करायची नाही, तर 'हक्क' मागायचा आहे. ही भाषिक निवड त्यांच्या राजकीय भूमिकेचे आणि बंडखोर सौंदर्याचे दर्शन घडवते. या ओळी पारंपरिक निकषांनुसार 'असुंदर' वाटू शकतात, पण आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून, यात विषमतेवर केलेला थेट प्रहार आणि समतेची प्रखर मागणी दडलेली आहे. ही समतेची मागणीच या ओळींचे खरे सौंदर्य आहे.

३.२ विद्रोहाचे 'उदात्त' सौंदर्य: भाषेचा आणि प्रतिमेचा नवा आविष्कार

ढसाळांची कविता केवळ आशयाच्या पातळीवरच नाही, तर अभिव्यक्तीच्या पातळीवरही बंडखोर आहे. ते प्रमाण भाषेचे संकेत झुगारून मुंबईच्या अंडरवर्ल्डमधील, वेश्यावस्तीतील आणि कामगार वस्तीतील रांगडी, जिवंत आणि स्फोटक भाषा वापरतात. त्यांच्या प्रतिमा चंद्र, तारे, फुले यांसारख्या पारंपरिक काव्यात्म प्रतिमा नसतात; त्या गटार, रक्त, पू, वेश्या, आजारपण यांसारख्या वास्तवाच्या प्रतिमा असतात.

"हाडांच्या सापळ्यातून एक कुत्री रडतेय

गटारांच्या तोंडाला फेस आला आहे

आणि अंधार खांबावर चढून थुंकतो आहे"

(ढसाळ, १९७२)

वरवर पाहता, या प्रतिमा बीभत्स वाटू शकतात. परंतु, पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्रातील 'उदात्त' (sublime) या संकल्पनेच्या चौकटीतून पाहिल्यास, या प्रतिमांना एक वेगळा अर्थ प्राप्त होतो (Kant, 1790/2008). ढसाळांनी रेखाटलेले मुंबईच्या नरकाचे चित्र हे इतके भीषण आणि भव्य आहे की ते वाचकाला हादरवून टाकते. ते पारंपरिक सौंदर्याच्या पलीकडे जाऊन, एकाच वेळी भीती आणि विद्रोह अशा तीव्र भावना जागृत करते. हे 'विद्रोहाचे उदात्तीकरण' (sublime of revolt)

हे दलित साहित्याच्या सौंदर्याचे एक नवे परिमाण आहे. शरणकुमार लिंबाळे (२०१४) यांच्या भूमिकेनुसार, दलित साहित्य हे जीवनातील 'असुंदराचे' चित्रण करून, त्या असुंदरतेला कारणीभूत असलेल्या सामाजिक व्यवस्थेवर प्रहार करते. ढसाळांच्या या प्रतिमा त्या वास्तवाच्या क्रूरतेचा अनुभव वाचकाला थेट देतात.

थो डक्यात, नामदेव ढसाळांची कविता हे सिद्ध करते की, दलित साहित्याचे सौंदर्य हे त्याच्या बाह्य रूपात किंवा अलंकरणात नाही. ते त्याच्या आतल्या ऊर्जेत, त्याच्या प्रामाणिकपणात आणि माणसाच्या मुक्तीसाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक मूल्यांच्या बंडखोर उद्घोषात आहे. ही कविता वाचकाला केवळ आनंद देत नाही; ती त्याला अस्वस्थ करते. आणि ही 'अस्वस्थ करण्याची शक्ती'—जी वाचकाला त्याच्या आरामदायी स्थिरतेतून (complacency) बाहेर काढून, त्याला वास्तवावर चिकित्सकपणे विचार करायला भाग पाडते—हेच आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्राचे सर्वोच्च मूल्य आहे. हे बर्तोल्त ब्रेख्तच्या (Brecht, 1964) 'अलगीकरण परिणामा'च्या (Verfremdungseffekt/Alienation Effect) जवळ जाणारे आहे, जिथे कलेचा उद्देश केवळ मनोरंजन नसून, सामाजिक-राजकीय जागृती करणे हा असतो.

भाग ४: निष्कर्ष

४.१ आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्र: एक निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधात दलित साहित्याच्या सौंदर्यशास्त्राचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले. प्रस्थापित साहित्य समीक्षेने दलित साहित्याच्या अभिव्यक्तीवर घेतलेल्या आक्षेपांच्या मर्यादा स्पष्ट करत, हा निबंध या निष्कर्षाप्रत येतो की, दलित साहित्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी पारंपरिक, कला-केंद्री सौंदर्यशास्त्राची चौकट अपुरी आणि गैरलागू आहे. दलित साहित्याचे खरे सौंदर्य हे त्याच्या बाह्य रूपात, भाषिक लालित्यात किंवा रसनिष्पत्तीत नसून, ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मुक्तिदायी विचारांतून आलेल्या सामाजिक मूल्यांच्या प्रामाणिक आणि बंडखोर उद्घोषात सामावलेले आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेच्या विश्लेषणातून हे सिद्ध झाले की, ही 'अस्वस्थ करण्याची शक्ती' हेच आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्राचे सर्वोच्च मूल्य आहे, जे कलेला सामाजिक परिवर्तनाचे एक शक्तिशाली साधन मानते.

या अभ्यासाचे महत्त्व असे की, तो केवळ दलित साहित्यावरील आरोपांचे खंडन करत नाही, तर तो हे उघडकीस आणतो की, दलित साहित्याने आपल्या अस्तित्वातूनच 'सौंदर्य' या संकल्पनेची पुनर्उभारणी केली आहे. ही केवळ एक सैद्धांतिक शक्यता नसून, ती एक पूर्ण झालेली साहित्यिक आणि सांस्कृतिक क्रांती (a fait accompli) आहे. किंबहुना, दलित साहित्याच्या संदर्भात, अभिव्यक्तीची ही कृती स्वतःच एक सर्वोच्च सौंदर्यशास्त्रीय घटना (a supreme aesthetic event) आहे. जिथे बोलण्यावरच बंदी होती, तिथे बोलणे हेच सर्वात सुंदर आणि क्रांतिकारी कृत्य ठरते.

म्हणून, आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्र हे केवळ दलित साहित्याचे मूल्यमापन करण्याचे एक पर्यायी साधन नाही; तर ते 'साहित्य म्हणजे काय?' आणि 'सौंदर्य कशासाठी?' या मूलभूत प्रश्नांवर संपूर्ण साहित्यविश्वाला पुनर्विचार करायला भाग

पाडणारे एक नैतिक आणि बौद्धिक आव्हान आहे. हाच दलित साहित्याचा भारतीय साहित्यविचाराला दिलेला सर्वात मोठा आणि चिरंतन वारसा आहे. भविष्यातील संशोधनासाठी, दलित स्त्रीवादी साहित्याच्या (Dalit Feminist Literature) सौंदर्यशास्त्राचा स्वतंत्र आणि सखोल अभ्यास करणे, हे एक महत्त्वाचे क्षेत्र ठरू शकते, कारण त्यात जात, वर्ग आणि लिंगभाव या तिन्ही शोषणाच्या परिमाणांची गुंतागुंत अधिक तीव्रतेने व्यक्त होते.

संदर्भ सूची (References)

1) कुलकर्णी, वा. ल. (१९७८). साहित्य: स्वरूप आणि समीक्षा. पॉप्युलर प्रकाशन.
2) ढसाळ, ना. (१९७२). गोलपिठा. प्रास प्रकाशन.
3) पानतावणे, गं. (१९७८). दलित साहित्य: स्वरूप व भूमिका. साहित्य प्रबोधन.
4) बागूल, बा. (१९८१). दलित साहित्य: आजचे क्रांतीविज्ञान. आकार प्रकाशन.
5) लिंबाळे, श. (२०१४). दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र (चतुर्थ आवृत्ती). दिलीपराज प्रकाशन.
6) आंबेडकर, बी. आर. (२०१४). Buddha and his Dhamma. In Dr. Babahaheb Ambedkar: Writings and Speeches (Vol. 11). Dr. Ambedkar Foundation. (Original work published 1957)
7) Brecht, B. (1964). Brecht on theatre: The development of an aesthetic (J. Willett, Trans. & Ed.). Hill and Wang.
8) Kant, I. (2008). Critique of judgment (J. H. Bernard, Trans.). Dover Publications. (Original work published 1790)